

תוכן העניינים

ה		פתח דבר
1	אהרן ממן	העורכים
5	בית הספר של החיים	אהרן ממן
15	רשימת הפרסומים של אהרן ממן	אלנתן חן
	פורים והושענה רבא – שמותיהם, כינוייהם וגלגוליהם בעברית, בארמית ובערבית	יצחק אבישור
31	העשייה הלשונית בעברית בקהילה הספרדית-פורטוגזית באמסטרדם	אילן אלדר
47	השורשים הערביים-יהודיים למסורת תרגום המקרא בלאדינו	דוד בוניס
65	עיונים במילונו המקראי של אלפאסי	יהושע בלאו
89	טיפולוגיה של כתיב יד בניקוד ארץ-ישראלי	יהושע בלאו ויוסף יהלום
95	”מקנה אברם” לאברהם דבלמש: קריאה מחודשת בדקדוק עברי מהמאה הט”ז לאור חיבורים עבריים ולטיניים	דרור בן אריה
117	על השוואת הלשונות ב”תפסיר אלאלפאט” לאבו אלפרג’ הארון: ההשוואות ללשון חכמים ולארמית	נאסר בסל
137	מגבלות הכתיב והכתב ותורת הצורות: סוגיה בדקדוק לשון חכמים	משה בר-אשר
161	עיון בשאלות רטוריות בארמית הבבלית	אליצור בר-אשר סיגל
179	רבה ורבא, אבה ואבא – כתיב, הגייה והוראה לדרך ההגדרה המילונית בימי הביניים – מנחם בן סרוק ורש”י	יוחנן ברויאר
205		חנוך גמליאל
221		
	כתבי יד שקדמו ל- <i>Introductiones</i> לאלפונסו דה סמורה (Alfonso de Zamora)	סנטיאגו גרסיה-חלון
237		

251	ההגייה הכפולה של רי"ש	אהרן דותן
	לשון קודש, לשון כשדים, לשון יוונים: רשימת הלשונות ב"מאור עין" ומסירתו של	יונתן האורד
301	"דקדוקי המקרא"	
	הערבית של יהודי פקיעין: בין ערבית יהודית	יהודית הנשקה
317	לערבית מקומית	
	מסורת תימן בקריאת המשנה – סוגיה אחת	דורון יעקב
337	במערכת הפועל	
	מבטא הדגש במסורת הקריאה הטברנית של המקרא	ג'פרי כאן
347	מימושי קמץ בימינו (כיצד יש לבטא מילים כמו	אשר לאופר
361	נְעָמִי או תְּעַבְדֶּם?)	
	טיבן של רשימות מילים מקובצות במחברת	חווה מרטינו דלגאדו
387	מנחם בן סרוק	
	נוסח מחברת מנחם על פי מהדורת א' סאנץ־בדייוס	חננאל מירסקי
407	'פְרוּי דיוסף' – שתי הערות מסורה על מילים	יוסף עופר
427	קמוצות וגלגוליהן	
	נסתר עבר בפועלי ל"י הנחתם ב־u בארמית	שמואל פסברג
447	השומרונית	
	עברית בצלה של ארמית חדשה: עברית "מזרחית"	יונה צבר
	כפי שמשתקפת בטקסט עברי, מספר עיירות הכורדים, של חכם יהודי מכורדיסטן משנת תרצ"ב (1932)	455
	מקרא קצר – הפיכתו של כלל פרשני לכלל לוגי	משה קהן
501	בכתביו של כספי	
	הבדלי הרגלי הכתיב בין חלקים שונים של כתב־יד	מיכאל ריזניק
517	קאופמן של המשנה	
	קווי ייחוד לקסיקליים בעברית הכתובה של תקופת	יעל רשף
537	התחייה	
	עקרון המכנה המשותף בהתגבשות העברית	אורה (רודריג) שורצולד
557	ובהתפתחותה	

573	היצגה הקהילה היהודית ואתוס קהילתי – עיון סוציו־פרגמטי־לשוני בקינה של ר' שלמה חלואה (מפנאס, 1790)	יוסף שיטריט
595	חידושי לשון וצורות נדירות ביצירתם הרוחנית של חכמי מרוקו	יוסף תדגי
611	עברית וערבית בדרושים לבר מצווה מגרדאיה (אלג'יריה)	עפרה תירוש־בקר
IX		תקצירים באנגלית

כתובות המחברים המשתתפים בכרך זה:

פרופ' יצחק אבישור, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 3498838,
yavishur@gmail.com

פרופ' אילן אלדר, רח' הרב קוק 50, קריית מוצקין 2636027, ieldar@univ.haifa.ac.il

פרופ' דוד בונים, החוג ללשון העברית והמרכז ללשונות היהודים, האוניברסיטה
העברית בירושלים, הר הצופים, ירושלים 9190501, david.bunis@gmail.com

פרופ' יהושע בלאו, האקדמיה ללשון העברית, קריית האוניברסיטה, גבעת רם,
ירושלים 9190401

ד"ר דרור בן אריה, רח' יוני נתניהו 20, גבעת שמואל 5442404,

DrorBenArie@gmail.com

פרופ' נאסר כסל, החוג ללימודי הערבית והאסלאם, אוניברסיטת תל-אביב, תל אביב

nbasal@post.tau.ac.il, 6939512

פרופ' משה בראשר, האקדמיה ללשון העברית, קריית האוניברסיטה, גבעת רם,

ירושלים 9190401, moshe.bar-asher@mail.huji.ac.il

ד"ר אליצור בראשר סיגל, החוג ללשון העברית והמרכז לשפה, לוגיקה וקוגניציה,

האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים, ירושלים 9190501,

ebas@mail.huji.ac.il

פרופ' יוחנן ברויאר, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים,

הר הצופים, ירושלים 9190501, yochanan.breuer@mail.huji.ac.il

ד"ר חנוך גמליאל, מכללת הרצוג, אלון שבות, edit5@zahav.net.il

פרופ' סנטיאגו גרסיה-חלון, Universidad Pontificia de Salamanca, Compañia

5, 37002 Salamanca, Spain Espagne, sgarciala@upsa.es

פרופ' אהרן דותן, החוג ללשון העברית ולבלשנות שמית, אוניברסיטת תל-אביב,

תל אביב 6997801, ardotan@post.tau.ac.il

מר יונתן האורד, מכון רקח לפיסיקה, קריית האוניברסיטה, גבעת רם, ירושלים

jonathan.howard@mail.huji.ac.il, 9190401

פרופ' יהודית הנשקה, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 3498838,

henshke@gmail.com

פרופ' יוסף יהלום, החוג לספרות עברית, האוניברסיטה העברית בירושלים,

הר הצופים, ירושלים 9190501, joseph.yahalom@mail.huji.ac.il

ד"ר דורון יעקב, האקדמיה ללשון העברית, קריית האוניברסיטה, גבעת רם,

ירושלים 9190401, dormirit@gmail.com

פרופ' ג'פרי כאן, Faculty of Asian and Middle Eastern Studies, University of
Cambridge, Sidgwick Avenue, Cambridge CB2 9DA, UK,
gk101@hermes.cam.ac.uk

פרופ' אשר לאופר, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים,
asher.laufer@mail.huji.ac.il, 9190501, ירושלים, הר הצופים,

פרופ' חוזה מרטינו דלגאדו, Departamento de Estudios Semíticos, Campus
Universitario de Cartuja, Universidad de Granada, Granada, 18071, Espagne,
jomadelgado@hotmail.com

ד"ר חננאל מירסקי, רח' כוכב הירדן 3, מעלה אדומים 9847017,
hananel.mirsky@mail.huji.ac.il

פרופ' יוסף עופר, המחלקה לתנ"ך ע"ש זלמן שמיר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן
yosef.ofer@biu.ac.il, 5290002

פרופ' שמואל פסברג, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים,
steven.fassberg@mail.huji.ac.il, 9190501, ירושלים, הר הצופים,

פרופ' יונה צבר, Department of Near Eastern Languages & Cultures, 378
Humanities, University of California at Los Angeles, Los Angeles, CA 90095,
USA, sabar@humnet.ucla.edu

ד"ר משה קהן, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים,
moshumiryamk@gmail.com, 9190501, ירושלים, הר הצופים,

פרופ' מיכאל ריז'יק, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת
בר-אילן, רמת גן, mryzhik76@gmail.com, 5290002

פרופ' יעל רשף, החוג ללשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים,
yreshef@mail.huji.ac.il, 9190501, ירושלים, הר הצופים,

פרופ' אורה (רודריג) שורצולד, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות,
ora.schwarzwald@biu.ac.il, 5290002, רמת גן,

פרופ' יוסף שיטרית, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 3498838,
ychetrit@research.haifa.ac.il

פרופ' יוסף תדגי, Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Paris,
France, joseph.tedghi@inalco.fr

פרופ' עפרה תירוש-בקר, החוג ללשון העברית והחוג לשפה וספרות ערבית,
האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים, ירושלים 9190501,
otirosh@mail.huji.ac.il

פרופ' אהרן ממן

חברנו, פרופ' אהרן ממן, אוהב השלום ורודף השלום, נולד בריש שבמרוקו בשנת 1947. לאחר שלמד בישיבה התיכונית בית דוד בעיר צפרו ובבית המדרש הגבוה לרבנים ברבאט, הוא עלה ארצה בגיל שש עשרה ולמד בבית המדרש למורים ביד בנימין (1964-1966). אהרן שירת בצה"ל בחיל התותחנים ובמילואים ביחידות אחרות, עד לפציעתו הקשה בפעילות מבצעית באוקטובר 1990.

לאחר שירותו הצבאי הפעיל למד אהרן באוניברסיטה העברית (1970-1984), בחוגים ללשון העברית ולשפה וספרות ערבית, וקיבל בה את כל תארו האקדמיים. את עבודת הדוקטור שלו כתב אהרן בהנחייתם של דוד טנא ומשה בר-אשר. לאחר סיום הדוקטורט, משקנה לו מעמד של חוקר עצמאי ובעל שם בתחומים מגוונים, הוא נשלח מטעם האוניברסיטה העברית ללימודי השתלמות בתר-דוקטורט באוניברסיטת לונדון, שם למד בחוג לאנגלית ב-University College London (UCL) בהנחיית סידי גרינבאום, ובחוג לפונטיקה וכלשונות ב-School of Oriental and African Studies (SOAS) בהנחיית פרופ' תיאודורה ביינון ופרופ' ר"ה רובינס. הכשרה אקדמית רחבה זו היא שנטעה את השורשים לרוחב ידיעותיו ולגיוון עיסוקיו.

כבר בתום לימודי התואר השני התבלט אהרן כחוקר מבטיח והוזמן ללמד בחוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית בירושלים. לאחר שובו מלימודיו בלונדון המשיך ללמד באוניברסיטה העברית – בשנת 1986 מונה למרצה וכעבור שלוש שנים היה למרצה בכיר, ב-1997 מונה לפרופסור חבר, ומאז שנת 2005 הוא פרופסור מן המניין בקתדרה על שם ח"נ ביאליק בחוג ללשון העברית. לאהרן מעמד בין-לאומי חשוב במיוחד, ובעטיו זכה להזמנות רבות ממרכזי המחקר המובילים בעולם. בין השאר הוא הוזמן לשמש חוקר במחלקת כתבי היד וקטעי הגניזה בספריית הסמינר התיאולוגי בניו יורק (1995-2001); עמית מחקר בקבוצת המחקר על "חכמת הלשון העברית בימי הביניים וספרותה" במכון ללימודים מתקדמים בירושלים (1995); מרצה אורח ב-Yeshiva University בניו יורק (1998); מרכז צוות מחקר, פענוח ופרסום קטעי הגניזה בספרות חכמת הלשון העברית במסגרת פרויקט פרידברג לחקר הגניזה (1999-2011); חבר בקבוצת מחקר ב-Annenberg Center for Judaic Studies וב-University of Pennsylvania (2007) ומרצה אורח ב-Yale University (2011, 2013).

תרומותיו המחקריות של אהרן נסכות על שני צירים עיקריים: חכמת הלשון בימי הביניים מחד גיסא, ולשונות היהודים מאידך גיסא. אהרן כתב תשעה ספרים ועשרות מאמרים. ידיעותיו על מדקדקי ימי הביניים ועל חיבוריהם מפליגות. כתלמיד וחבר מסור של דוד טנא ז"ל, אהרן אף ערך והביא לדפוס כתבי יד של מאמרים וספרים שטנא המנוח לא זכה לפרסמם בעצמו, והבולטים שבהם – "ספר ההשגה הוא כתאב אלמסתלחק לר' יונה אבן ג'נאח בתרגומו העברי של עובדיה הספרדי" (ירושלים תשס"ו) ו"ענייני התחביר שבכתאב אלתנקה (ספר הדקדוק) לר' יונה אבן ג'נאח" (ירושלים תשע"ז).

מלבד עיסוקו המחקרי, קשה שלא להתפעם ממגוון עיסוקיו האחרים. אהרן ערך (יחד עם פרופ' שמואל פסברג) את כרכים י-יד (תשס"ג-תשס"ו) של כתב העת "מסורות" (מחקרים במסורות הלשון ובלשונות היהודים) ואת כרכים ט-טו (תשס"ג-תשע"ג) של כתב העת החשוב "מחקרים בלשון". בשנת תשע"ד ערך את כרך י' של כתב העת "כרמלים" יחד עם פרופ' תמר צבי ופרופ' יהודית הנשקה מאוניברסיטת חיפה. לצד זה ערך אהרן 12 מספרי המחקר בסדרה "עדה ולשון". הוא משמש חבר מועצת המערכת של הסדרה "ספונות" (1999 עד היום) ושל כתב העת "פעמים" (1999 עד היום), ואף משמש חבר המועצה המייעצת למילון הערבי-עברי עברי-ערבי שעורך פרופ' מנחם מילסון (2009 עד היום).

במהלך השנים אף מילא אהרן תפקידים שונים במנהל אקדמי: הוא שימש מרכז אקדמי של החוג ללשון העברית (1986-1989), וחבר הוועדה האקדמית של המרכז ללשונות היהודים וספרויותיהם (1999 עד היום) וועדת המחקר של המכון למדעי היהדות (2001); הוא עמד בראש התכנית ללימודי התעודה בעריכה ובתרבות הדיבור (1987-1988), בראש היחידה להוראת עברית (1989-1992) ובראש החוג ללשון העברית (1992-1993; 1997-1998); הוא היה מ"מ ראש תכנית רחובות (שלוחת הפקולטה למדעי הרוח של האוניברסיטה העברית) (1996) ועמד בראש המכון למדעי היהדות על שם מנדל (2007-2010).

המפעל העיקרי הראוי לציון בהקשר זה הוא "המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל" (ובשמו הראשון "מפעל מסורות הלשון"), המוקדש לחקר מסורות הקריאה בעברית שנשתמרו בפי עדות ישראל ולחקר המרכיב העברי והארמי בלשונות היהודים. מלבד עבודת האיסוף השוטפת, פועלת במרכז סדנת מחקר שבועית ללימוד ולבירור סוגיות במרכיב העברי והארמי בלשונות היהודים השונות. סדנה מרתקת וחיה זו מפגישה בין מידענים, חוקרים ועוזרי מחקר, ובמהלכה מתועדות בקפדנות מסורות לשון שלולי רישומן המדויק, היו נכחדות ואובדות מן העולם. זהו מפעל הצלה שערכו רב, שכן הרוברים של לשונות אלה הולכים ופוחתים.

חשיבותו של מרכז מחקר זה נפרשת גם על פני מחקר תולדות הלשון העברית בכלל, ויש בו תרומה נכבדה לחשיפתו ולמחקרו של הערוץ הסמוי שהעברית הילכה בו מאז שפסקה מן הדיבור החי. מפעל זה נוסד ונוהל בידי פרופ' שלמה מורג ז"ל, שאף ניצח על הסדנה השבועית. אהרן שימש תחילה סגנו ולאחר מותו קיבל לידיו את המרכז, ניהל אותו במשך שלוש עשרה שנה ואף הרחיב את פעילותו בכמה כיוונים. החומר הרב שנצטבר דרש יד מכוונת וראייה מחקרית כוללת כדי לטפל בשפעי השפעים של הנתונים. הובלה מרשימה זו של תחום המחקר הזה הניבה פרות מחקריות חשובים, ובעיקר "מילון משווה למרכיב העברי בלשונות היהודים", שאהרן ייחד מאמץ רב לכתיבתו.

בין החידושים שהכניס אהרן יש לציין את מפעל הדיגיטציה של ארכיון ההקלטות השמור במרכז לחקר קהילות ישראל. בארכיון זה נצטברו במשך למעלה מחמישים שנה כארבעת אלפים שעות הקלטה של קריאה מסורתית מקהילות ישראל השונות – במקרא, במשנה, בתלמוד, בזוהר, בסידור, ואף בדיבור המסורתי של המידענים. ההקלטות הללו נעשו באמצעים מיושנים, והיה חשש ממשי לכך שכל החומר העשיר הזה יתכלה והמפעל כולו ירד לטמיון. לשם כך יזם אהרן את מפעל הדיגיטציה, שהסב את ההקלטות הישנות למדיום דיגיטלי וארגן אותן בקטלוג מקוון. מלבד הסבת ההקלטות, הוא אף דאג להשלים הקלטות של מסורות שהיה להן ייצוג דל או שלא היה להן כל ייצוג בארכיון ההקלטות, כגון מסורות הקריאה והתרגום בגאורגיה (גרזיה) ובקוצ'ין (הודו).

מאז ומתמיד היה אהרן פעיל גם מחוץ לכותלי האוניברסיטה. כבר בעת לימודיו לימד אהרן בבתי ספר ובמכללות לחינוך. הוא לימד בבית הספר היסודי ברויאר בקיבוץ חפץ-חיים, בבית הספר יהודה הלוי בירושלים, במגמה המזרחנית שייסד בבית הספר התיכון ע"ש הימלפרב בירושלים, וגם בחוגים ללשון העברית של המכללה ירושלים לבנות והמכללה לחינוך ע"ש דוד ילין. הוא אף הקפיד להביא את הישגי המחקר לשדה ההוראה בבתי הספר ובמכללות. דוגמה מעולה לכך היא מאמר פרי עטו שהתפרסם בכתב העת של מכללת דוד ילין: "מסורות העברית של עדות ישראל ותועלת שילובן בהוראה" (תשנ"ז). כיוצא בזה, גרעין התזה של ממן על התהוות לשונות היהודים הוצג במאמרו "לשונות היהודים: גשר וגדר" (תשס"ח), שהתפרסם בספר לימוד לבתי ספר תיכוניים מטעם משרד החינוך והתרבות, ונערך בידי צוות מחקר מיוחד בראשות פרופ' מרים פרנקל.

אהרן אף זכה להעמיד רשימה מכובדת של תלמידים, הן בתחום הדקדוק של ימי הביניים הן בחקר המסורות היהודיות של העברית. נוסף על ההוראה ראוי לציין תרומות נוספות שתתם אהרן לקהילה המדעית והכללית בישראל – הוא שימש

חוקר במוגרבית-יהודית ויועץ ליודאיקה במוזיאון ישראל (1972), חוקר במפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית (1982-1983), חבר האקדמיה ללשון העברית (2003-2013), חבר הוועד המנהל של האיגוד העולמי למדעי היהדות (2005 עד היום), ראש מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח (2006-2007) וחבר מנהלת האקדמיה ללשון העברית (2007-2013). מאז 2009 הוא מכהן בתפקיד סגן נשיא האקדמיה ללשון העברית ומאז 2013 משמש נשיא החברה לחקר התרבות הערבית היהודית בימי הביניים. הוא שימש חבר ועדת פרס ראש הממשלה על שם אליעזר בן-יהודה לשנת תשע"ג (2013), חבר ועדת פרס ראש הממשלה על שם אליעזר בן-יהודה לשנת תשע"ה (2015) וחבר ועדת ארז ביטון להעצמת מורשת יהדות ספרד והמזרח במערכת החינוך (2016).

אהרן זכה בפרסים רבים לאורך הקריירה האקדמית: פרס קוטשר מטעם החוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית בירושלים, פרס ש"ד גויטיין לחקר הגניזה ולחקר תולדות היהודים ותרבותם בארצות האסלאם מטעם המכון ללימודי אסיה ואפריקה באוניברסיטה העברית, פרס משה ברייטברד של האקדמיה ללשון העברית, פרס האקדמיה ללשון העברית על שם רוברט ומישל אטרף ופרס ע"ש רנה וניסים גאון למחקר ויצירה של מורשת יהודי צפון אפריקה.

מאז שנת 1976 אהרן נשוי לרחל ממן (לבית גרובר), ולהם ארבע בנות – יפעת (1979), עדי (1980), אביטל (1983), שיר (1990) וכן נכדות ונכדים.

בית הספר של החיים

רחש לבם של חבריי, עמיתיי, מוריי ותלמידיי, דבר טוב, להגיש לי ספר יובל לרגל פרישתי מן ההוראה ואף לערוך יום עיון מיוחד לרגל הגשתו. אני נפעם מהרעיון ומלא שבח והודיה לחבריי בחוג, הפרופסורים שמואל סטיבן פסברג, יוחנן ברויאר ועפרה תירושי-בקר, שראו לחלוק לי את הכבוד הגדול הזה, ולעמיתי הצעיר והנמרץ, ד"ר אליצור בראש-סיגל, ראש החוג ללשון העברית, על שטרח לארגן את יום העיון ולעצב אותו, ולכל מי שסייעו על ידו בהכנות ובביצוע. תודה גדולה לכולם ולאורחים שטרחו והגיעו על ידידותם ואהבתם.

אעיר תחילה על איזה דיסוננס קוגניטיבי. מי שמכיר את הערכים שעל ברכיהם גדלתי אצל הוריי, רבותיי ומוריי, יודע, שאני הפנמתי את הדעה שרדיפת כבוד שקולה לעבודה זרה. יש אנשים שאני מכבד מאוד את דעתם, הסבורים שגם 'ספר יובל לכבוד' הוא בגדר זה. אם כן, אפשר לתמוה לכאורה על שאני משתף פעולה עם דבר שיש בו לכל הפחות אבק עבודה זרה. לאחר שיקול מצאתי שיש לכך גם תכלית ראויה.

אתם עשויים לחשוב שאני גורס שמצווה הבאה בעברה היא ראויה. לא כן, רק מבחינתי היא באה בעברה, מצדכם היא מצווה הבאה במצווה. מצווה גוררת מצווה. באופן פרדוקסלי, במקרה הזה דווקא פרישתי מן ההוראה מגדילה תורה ומאדירתה. היא מגדילה תורה במאמרים שבספר, ומאדירתה בהרצאות שנישאו ביום העיון. מניסיוני אני יודע שכמה וכמה ממאמריי הטובים לא היו באים לעולם אלמלא שגדולי היוזמים הזמינו אותי לכינוס פלוני ולכינוס אלמוני, או ביקשוני לכתוב מאמר לספר יובל, ולהבדיל – לספר זיכרון. ופעמים רבות הייתי צריך להטות את הזרם הטבעי של מעשיי האקדמיים והאחרים כדי להפיק הרצאה ועוד הרצאה, ובעקבותיהן – מאמר ועוד מאמר, ובדיעבד, אני שמח עליהם. אני מניח אפוא שאצל רבים מהתורמים לספר ולכינוס – ההזמנה קדמה למאמר ולהרצאה, ושניהם רווח נקי למדע.

למדתי הרבה ממה ששמעתי ביום העיון, ואני מודה לחבריי בחוג על תרומתם האצילה ומשתוקק לקרוא את דברי התורמים לספר היובל, מהם מורים, מהם עמיתים, מהם תלמידים, וכבר אמר החכם התלמודי רבי חנינא: "הרבה למדתי

* דברים שנשאתי בחתימת יום העיון ב"א שבט תשע"ז (7 בפברואר 2017).

מרבותי, ומחבירי – יותר מרבותי, ומתלמידי – יותר מכולן" (תענית ז ע"א). ואת הפסוק בתהלים קיט 99, שעליו נשענת הדרשה הזאת, "מכל מלמדי השכלתי", אני קורא בשינוי קל: מכל מלמדיי תוסכלתי...

ועם זה, רק במאמץ גדול אני יכול להמשיג שהנסיונות שבהן הוגש לי הספר ונערך יום העיון נוגעות לי ממש... אולי פעם, אנשים היו מגיעים בשלב הפרישה הפורמלית לקצה דרכם, אבל בחסדי ה' אני יכול לומר שהיום, לכל היותר, אני צריך לעשות מאזן ביניים, כי מבחינתי, העשייה בעיצומה.

כידוע, במשובים על ההוראה יש הערכות מספריות ויש הערות מילוליות. המחמאה הגדולה ביותר שקיבלתי באחד המשוברים האחרונים היא מה שכתב לי אחד מתלמידיי בשלוש מילים: "אל תצא לגמלאות!".

בשנת תשס"ז, בעשותי בקבוצת מחקר במרכז כ"ץ ללימודי יהדות מתקדמים בפילדלפיה,¹ הוזמנתי לשאת הרצאה על הערבית היהודית בימי הביניים. כמקובל, היושבת־ראש הציגה אותי בפני הקהל. כדי להלל את תוארי ואת שיוכי האקדמי היא אמרה, דרך גזומה, ש"הרבה יותר קל להיבחר לנשיא ארצות הברית מאשר לקבל תואר פרופסור באוניברסיטה העברית". להיבחר נשיא בארצות הברית ממש לא ניסיתי, אבל האמת היא שגם לא ניסיתי להיבחר פרופסור באוניברסיטה. אפשר לומר שפשוט התגלגלתי לכך. בצעירותי, במהלך לימודי בשיבת בית דוד (מיסודו של הרב דוד עובדיה) בצפרו, מרוקו, המקצוע האהוב עליי ביותר היה מתמטיקה. הלכתי לישון מתוך מתמטיקה והתעוררתי לתוכה. כך היה עד שעברתי ללימודי השמינית בשיבת IMHEH (= Institut Marocain des Hautes Études Hébraïques) המכון המרוקאי הגבוה ללימודי יהדות)² בעיר הבירה רבאט. המשגיח באותו זמן היה מר בלחסן, סטודנט למשפטים באוניברסיטה. הוא היה נותן שיחה פעם בשבוע, בסעודה שלישית של שבת, והוא היה כריזמטי כל כך ומדבר בצורה מרתקת כל כך שאני החלטתי שמשפטים זה המקצוע. גם השופט, ד"ר זגורי, שבצעירותו היה בן כיתתו של הנסיך חסן השני (ואז כבר מלך מרוקו) בפקולטה למשפטים, השפיע עליי בכיוון זה. גם הוא היה נותן לנו, תלמידי כיתה י"ב, שיעור אחד בשבוע, בימי ראשון, במסגרת שיעור מחנך שהיינו מצפים לו בכליון עיניים מדי שבוע. מקצוע המשפטים נחקק אפוא עמוק בלבי, אלא שלפני תום אותה שנת לימודים נאלצנו

1 בשנת הלימודים 2007. נושא הקבוצה היה *Jewish, Christian and Muslim life under Caliphs and Sultans*, Center for Advanced Judaic Studies, University of Pennsylvania, Philadelphia

2 ראו שלמה א' גליקסברג, "המדרשה הגבוהה ללימודים רבניים במרוקו 1950-1967: חזון וממשות", פעמים 131 (תשע"ב), עמ' 33-66.

לברוח ממרוקו (26 בפברואר 1964). 'לברוח' – כי אבא ז"ל נתפס 'בעוון' ציונות וישב בבית הסוהר שנתיים, ועבר מאינסטנציה שיפוטית אחת לגרועה ממנה עד שהגיע לבית הדין הצבאי העליון. המלצתו של הפרקליט המהולל, עורך-הדין יעקב בן עטאר, הייתה אז חד-משמעית: רק שלמונים יצילו את אבא מעמוד התלייה. ולא נותרה בררה אלא להשקיע את כל הרכוש והנכסים בשיחוד המערכת, כדי שיאפשרו לנו לברוח. ואכן ברחנו פתאום (בתענית אסתר ה'תשכ"ד), כנראה בסיוע המוסד, ובתוך שבוע הגענו לארץ (בי"ט באדר ה'תשכ"ד, 3 במרס 1964; לשם השוואה, בעלייה בקצב רגיל באותם הימים, היו שוהים בדרך חודשים ארוכים, אם בהפלגה באניות ואם בשהייה במחנה אָרְנֶס במרסיי שבצרפת).

באותו פרק זמן הייתי צעיר מגיל שירות בצה"ל ומגיל האוניברסיטה. מנגד, לא רציתי ללמוד שוב את כיתה י"ב. אשר על כן הלכתי לעבוד בחקלאות בקיבוץ יפתח כחצי שנה. גרנו בקריית שמונה (שהייתה תחנת מעבר לרוב העולים ממרוקו), ורודי יצחק חמו ז"ל³ חשש שאני עלול לפרוק לגמרי את עול מסגרת הלימודים. אשר על כן לא חדל מלהמריץ אותי עד שהשתכנעתי ללמוד במדרשה למורים ביד בנימין, שבאותם הימים עדיין הייתה פּרִיפּרִיָה. למדתי שם שנתיים, ושם פגשתי את משה ברא-אשר, והשאר היסטוריה. שם הקיץ הקץ על המתמטיקה ועל לימודי המשפטים. איך אמר לי פעם פרופ' יהודה ניני בשיחת התייעצות? "כמה מתמטיקאי איכא בשוקא?!"

אחרי השירות הצבאי, במסגרת הסדר מורי ספר של אותם הימים, התחלתי להתעניין בלימודים אוניברסיטאיים, אבל תחילה היה עליי להשלים בגרויות ונבחנתי בבחינות אקסטרניות. חשבתי שאוניברסיטת ברא-אילן מתאימה לי בגלל הקרבה לבית הוריי, שבינתיים עקרו את מגוריהם לעיר יבנה, אבל ב-6 במרס 1969 קראתי או שמעתי בחדשות שבאוניברסיטה העברית אירע דבר חמור: שני מחבלים פוצצו מטען חבלה בקפיטריה של הספרייה הלאומית.⁴ אמנם נפצעו רבים אך למרבה המזל לא נהרג איש. בו ברגע גמלה בלבי ההחלטה שהאוניברסיטה העברית היא מקומי.

קבעתי פגישת התייעצות עם פרופ' משה ברא-אשר – אז עדיין דוקטורנט ומרכז הייעוץ בחוג ללשון העברית. עליי להקדים שהמפגש שלי עם הלשון העברית עוד בגלות, ובייחוד לאחר עלייתנו ארצה, היה מדהים. משחר ילדותי כבר הייתי תלת-לשוני. מִפִּיִן הערבית המוגרבית והצרפתית, דווקא העברית הילכה עליי קסמים

3 ראו עליו ממך, איגרת.

4 כיום אפשר לקרוא על כך באתר: היסטוריה על המפה, יום בהיסטוריה – חודש מרץ (<http://www.mapah.co.il/>).

– וכשעליתי ארצה, נוספה התופעה המרהיבה של עברית חיה בשימוש אופף כול. דיברתי עברית רהוטה מהיום הראשון בארץ, אמנם לא צברית לגמרי. יש כמה אנקדוטות משעשעות בהקשר זה אבל לא כאן המקום לספר את כולן. הנה אחת קצרה: יום אחד, במהלך עבודתנו בקיבוץ יפתח, פניתי לַחברה, בשמה, בעברית צחה: "דְּכורה!". מיד נשמע פרץ צחוק אדיר, ואני הבנתי באותו רגע שהכלל הראשון של כללי השווא הנע מת...

כשחבשתי שוב את ספסל הלימודים ביד בנימיץ, הרגשתי אמנם בין-שווים עם ילידי הארץ, אבל היו חסרות לי החוויות של שנות המדינה הראשונות. התחלתי לחזור אחרי כל בדל עיתון ישן וקראתי הכול בשקיקה, כאילו להשלים את כל חוויות השנים האלה שלא הייתי בארץ.

באותה פגישה יעץ לי משה בר־אשר מה שיעץ, אבל גם הטיל עליי שליחות. הוא נתן לי מעטפה סגורה מפרופ' קוטשר וביקש שאעביר אותה למשפחה פלונית ביבנה. ביום שישי שלפני כן, בדרכי לבית הוריי, ראיתי התקהלות ברחוב והצטרפתי לסקרנים. לצערי, ראיתי אדם מוטל על הארץ. אמרו לי שהוא עשה עבודות חשמל במרפסת הקומה השנייה, התחשמל ומת. קוטשר קרא על כך בעיתון של יום ראשון, וביום שני הכין מעטפה למשפחת האבלים, ואני הייתי הבלדר. רוצה לומר, אני הכרתי את קוטשר לפי מעשי החסד שלו עוד לפני שראיתי אותו. לימים, למדתי שהדאגה הראשונה של קוטשר הייתה לסטורנטים, והוא דאג למעוטי יכולת והפריש כל חודש נתח נכבד ממשכורתו לטובת מעשי החסד הללו. כשבאתי לאוניברסיטה, זכיתי ללמוד אצלו את הקורסים האחרונים שלימד לפני שיצא לשבתון האחרון שלו בארה"ב, שם נפטר במפתיע.

בשיעור שלו בלשון חז"ל למדנו מסכת עבודה זרה. כשהגענו יום אחד למשנה ז בפרק ג: "שלושה בתים הן: בית שבנאו מתחילה לשם עבודה זרה, הרי זה אסור; סידרו וכיירו לשם עבודה זרה וחדש, נוטל מה שחידש" וכו', שאלתי אותו: האם המילה 'הן' בתבנית זו המביעה קיום (אקסיסטנציאליות) מקבילה באטימולוגיה למילה 'הנאָךְ' בערבית. הוא התפעל מהשאלה, אבל אמר לי שאין לו תשובה מן המוכן ושהוא צריך לעיין בה. מאותו רגע הוא התחיל לכנות אותי 'בעל ההנאָךְ'. כעבור שבוע העניק לי ספר במתנה, ובו הקדשה אישית. אני מספר את האנקדוטה הזאת כדי להראות באיזו אווירה גדלנו. החוג הזה על המורים שלו היה בית גידול מופלא.

זכיתי ללמוד גם אצל פרופ' בן-חיים. הייתי מאחרוני שומעי לקחו באוניברסיטה העברית, לפני פרישתו מן ההוראה, ואחר כך גם בסמינר פרטי שניהל בביתו עוד כשנתיים. אני רואה בכך את אחת הזכויות הגדולות ביותר שהתגלגלו לידי במהלך חינוכי האקדמי, ואני מדגיש: 'חינוכי האקדמי', ולא 'לימודי באוניברסיטה'.

שתי תופעות בלטו בשיעוריו של בן־חיים: אחת – שיעורים רבים באוניברסיטה גרמו לי התפעלות והתפעמות, התרוממות רוח, הנאה מרובה, אקדמית, דידקטית, אינטלקטואלית או אסתטית, אבל בשיעורי בן־חיים אירע לי שעומק חכמתו הביא אותי עד דמעות. ושתים – באחד הסמינרים של התואר השני על מסורת לשון השומרונים, השתתף גם דוקטורנט צעיר של בן־חיים, דודיק טלשיר ז"ל. דודיק היה מבוגר מאתנו, תלמידי המ"א, בשנים מועטות בלבד, אבל מכוח פער המעמד ההפרש היה נראה אז גדול. ועם זה, הוא היה צעיר מבן־חיים הרבה, והיה מתוכח עמו ללא הרף. לפעמים היה נראה לנו כאילו הוא משתלח בו ואולי אף עובר את גבול החוצפה. אבל בן־חיים בדוגמה מופתית מדהימה, השיב לו בנחת, דבר דבור על אָפְּנִיּוֹ, עד שהים השוצף נח מזעפו, ואנחנו עומדים ומשתאים. זה היה השיעור המאלף ביותר שקיבלתי בחילופי דעות בדיון חופשי לגמרי, בביקורת עניינית, משוחררת מכל אימה וחרדה מצד התלמיד, ומשוחררת מכל אגו מצד המורה. דימיתי אז שאני רואה את סוקרטס בכבודו ובעצמו. לימים, התחלתי לראות בבן־חיים גם את בן דמותו של אבן ג'נאח, כך שתורת השומרונים מחד גיסא ותורת אבן ג'נאח מאידך גיסא היו לי ממש תורה חיה. תורת בן־חיים הייתה לי תורת חיים.

ברבות השנים, היה בן־חיים משנן באוזני שהנוסחה החרוטה בשער "ספר הרקמה" לרבי יונה אבן ג'נאח במהדורת האקדמיה – הנוסחה "בעצה עם זאב בן־חיים" – הציקה לו מאוד, כי הוא היה אך מתווך בעסקה שבין אלמנתו של מיכאל וילנסקי לבין דוד טנא, וגב' וילנסקי כפתה עליו את הניסוח הזה.

הייתי גם תלמיד תלמידו של בן־חיים, דוד טנא ז"ל. כיוון שפרסמתי כמה דברים עליו,⁵ אסתפק רק בסיפור אחד: בשנתיים הראשונות ללימודיי בחוג, הוא שהה בלימודים בצרפת. כיוון שהייתי מעוניין במיוחד בלימודים המשלבים את הידע בעברית ובערבית, קרי בטקסטים מתקופת ימי הביניים, חיכיתי בכליון עיניים לשובו ארצה. במהלך 1973-1974 למדתי אצלו סמינרים על מדקדקי ימי הביניים. כשראיתי את עצמי בשל, אמרתי לו שאני מעוניין לכתוב עבודה סמינריונית בתחום. כעבור שבוע הביא לי תצלום של קטע גניזה בן שישה דפים, לבן על גבי שחור, בלא סיגנטורה. שאלתי אותו מה לעשות בדפים האלו? הוא השיב: "זאת העבודה שלך". הבנתי שעליי להתמודד בעצמי עם דפים אלו מראש ועד סוף. וכך היה. לאט לאט הבנתי שהדפים הם שריד רצוף מתוך מילון קדום, המְעַרְב עברית, ערבית (באותיות

5 כגון מחקרים בלשון ח: ספר זיכרון לפרופ' דוד טנא (תשס"א) וההקדמות לספר; "לדמותו של פרופ' דוד טנא ז"ל", מדעי היהדות 37 (תשנ"ז), עמ' 223-228; ושוב בסוף הספר: דוד טנא, ענייני התחביר שבספר הרדוק (כתאב אל־תנקה) לר' יונה אבן ג'נאח, בעריכת א' ממן, ירושלים תשע"ז.

עבריות) וארמית, אבל ערוך בשיטה אנגרמטית.⁶ עיינתי בספרות המקצועית ולמדתי שבתולדות המילונאות העברית היו רק שני מילונים כאלו: אחד של רב האי גאון, "כתאב אלחאווי", שאבד ברבות הימים, ואחד של אבו אלפרג' הרון, חלק ז' של "כתאב אלמשתמל".⁷ היה עליי להכריע בשאלה אם הוא אחד מהם או שלישי, שאינו ידוע. השוואה שיטתית הראתה שאין הוא יכול להיות מאלמשתמל.⁸ מנגד, ההשוואה עם הדוגמה שפרסם א"א הרכבי תאמה בסגנון ובמבנה הדיון לשרידים הללו. פענחתי את ששת הדפים, תרגמתי אותם והשקעתי מאמץ עצום להוכיח מכל היבט אפשרי שקטע הגניזה הוא אכן של רב האי.⁹ מפעם בפעם דיווחתי לטנא על התקדמותי, והוא היה רומז לי שאם אכתוב עבודה טובה היא עשויה להתפתח כדי עבודת גמר למ"א, כי יש באמתחתו עוד דפי גניזה מאותו חיבור. לימים הגשתי את העבודה, 168 עמודים בכתב ידי, כולל פענוח, תרגום, דיון, מבוא ומסקנות. העבודה זכתה בפרס קוטשר (בפעם הראשונה שחילקו אותו). משנסתיים פרק זה, שאלתי את טנא אם אני יכול להמשיך את העבודה לחיבור גמר. הוא ענה לי כהאי לישנא: "תראה, כתאב אלחאווי הוא כבר שלך... עכשיו תעבור לנושא אחר: העברית של הקראים". הבנתי שהוא דואג להרחבת האופקים שלי. קיבלתי ממנו הפניה ביבליוגרפית לפרקים מ"ספר נעימות" לטוביה בן משה הקראי, איש המאה ה-11 מביזנטיון, שתרגם את החיבור של יוסף הרואה-אלבציר, "כתאב אלמחתי", מערבית. את הפרקים כתבו בראשית המאה העשרים כחיבורי דוקטור תלמידי פרופ' דוד קאופמן (שעל שמו כ"י קאופמן של המשנה) מבית המדרש לרבנים בהונגריה והם פורסמו בחוברות נפרדות. נושא החיבור, התיאולוגיה של חכמי הקראים, היה זר לי עד אז. הטקסטים היו כתובים בעברית קשה מאוד, שג'ורג' ויידה כינה בְּחֵמְתוֹ 'עברית ברברית' (Hébreu barbare),¹⁰ ונאלצתי להשקיע מאמצים עצומים בפענוחם. כתבתי על דקדוק הפועל על פי עשרה פרקים מספר נעימות. המחקר על חיבור הגמר שלי נמשך יותר משנתיים והיום היה מתקבל כעבודת דוקטור. גם במהלך עבודה זו, טנא היה רומז לי שאת המחקר אפשר בהחלט להמשיך לדוקטורט

6 השיטה מתוארת במאמרים המובאים בשתי ההערות שלהלן.

7 "סדר ומשמעות באותיות השורש: החלק השביעי מן 'אלכתאב אלמשתמל' לאבו אלפרג' הרון", פעמים 89 (תשס"ב), עמ' 83-95.

8 "לדרכו של רב האי גאון במילונו 'כתאב אלחאווי'", מחקרים בלשון העברית העתיקה והחדשה לכבוד מנחם צבי קדרי, בעריכת ש' שרביט, רמת גן תשנ"ט, עמ' 235-249.

9 "שרידי מילון 'כתאב אלחאווי' לרב האי גאון מאוספי אדלר וטיילור-שכטר", תרכ"ז סט (תש"ס), עמ' 341-421.

10 *Al-kitab Al-Muhtawi de Yusuf Al-Basir*, texte, traduction et commentaire par George Vajda, édité par D. R. Blumenthal, Leiden 1985, p. 37

כי יש עוד הרבה חומר לניתוח. לימים, כשהגשתי את חיבור הגמר וסיימתי את לימודי התואר השני, התחלתי להתעניין אצלו בנושא מחקר לתואר השלישי. שאלתי אם אני יכול להמשיך בעברית של הקראים. הוא אמר לי: "העברית של הקראים היא כבר שלך... עכשיו תעבור לנושא אחר", וכך הרווחתי מטנא שלושה נושאים גדולים. אינני יודע אם זו הייתה אסטרטגיה מכוונת מצד טנא או שכל זה היה בדיעבד. כך או כך, יצאתי ממנו ברכוש גדול.

לשמחתי זכיתי להיות גם תלמידו של מי שהיה תלמידם של שני גדולי העולם קוטשר ובן-חיים, פרופ' משה בראשור ייבדל לחיים ארוכים, שעוד כשהיה רק 'מר משה בראשור' דרך כוכבו ורבים באו לשתות בצמא את דבריו. על בראשור אספר כאן רק דבר אחד. כפי שכבר רמזתי קודם, עליתי ארצה בגיל מבוגר יחסית, שש עשרה וחצי. כידוע, אקט העלייה הוא פונקטואלי, נקודתי, רגע אחד בחיים, אבל הקליטה נמשכת עד אין קץ. באופן פורמלי לא היה כל ליווי להליך הקליטה שלנו בארץ. באותו זמן גם לא היה סל קליטה. מיטות סוכנות, שולחן וכיסאות – ושלוש על ישראל. רק כשפגשתי את משה בראשור הרגשתי לראשונה שיש מי שקולט אותי. מיד נוצרה בינינו קרבת נפש, וכבר אמרתי שהשאר היסטוריה. ולוואי שהיה לכל עולה בארצנו קולט כזה.

גם שיעוריו של פרופ' מורג עליו השלום היו ממש כמים קרים על נפש עייפה. תענוג צרוף. וכך שיעוריו של גדעון גולדנברג ז"ל שהכניס אותי לעולם הסמיטיסטיקה, שפעם עקב שאלה על תופעה פונטית במוגרביית לקח אותי לספרייה והתייגע לאתר כרך ישן של כתב עת כדי להראות לי בעין מחקר על התופעה, ותיבדל לחיים ארוכים רעייתו, אסתר גולדנברג, מורה כריזמטית שלימדה אותנו ארמית מקראית ועברית של ימי הביניים. בשיעוריה היא הקימה ממש את הדמויות לתחייה. דבריהם – מילה בסלע והם חקוקים בלבי ומצטלצלים באוזניי עד היום. ויזכרו על טוב גם שרגא אסיף (אז עדיין אוסובסקי) שקלט אותנו ממש בשנה א' של לימודי הב"א וחיבב עלינו בקורס הדרכה ביבליוגרפית את אהבת הלימוד והחקירה, ואבי הורביץ, שהדוקטורט שלו¹¹ היה הדוקטורט הראשון שקראתי בחיי בספרייה הסמינריונית השוקקת בבניין מיזור בקמפוס גבעת רם, כדי לדעת מה זה בכלל דוקטורט, וקראתי אותו בשקיקה, ופרופ' ישראל ייבין בעל הצניעות המופלגת, שהיה גם החונך האישי שלי בעבודתי על העברית של הקראים במסגרת המילון ההיסטורי באקדמיה ללשון העברית בשנים 1978-1979, ושיעורי הפילולוגיה והספרות של איש ההדר פרופ' משה פיאמנטה, ושיעורי הקוראן של פרופ' מאיר יעקב קיסטר.

11 לימים יצא לאור בספר: אבי הורביץ, בין לשון ללשון: לתולדות לשון המקרא בימי בית שני, ירושלים תשל"ב.

קיסטר ציפה שנלמד את פירוש אלג'לאלין לקוראן בשיטת הפלפול התלמודי, כפי שיכול להעיד ידידי ורעי אריה פלהיימר שהשתתף באותם שיעורים. ושיעורי יהושע בלאו וחגי בן־שמאי ומנחם מילסון, ועוד ועוד. דמויות ססגוניות וגלריה מרהיבה של מורים שכל אחד בנה בנפשנו נדבך חשוב של ידע, של מתודולוגיה ושל מידות. ואין בזה שום מידה של אידאליזציה. אתם עשויים לחשוב שאני מייפה את הזיכרונות כי הם קשורים בתקופת הנעורים. ממש לא. אני זוכר את המורים הללו בערגה. התמזל מזלי, שבכל צומת של הכרעות, נקרו בדרכי מורים דגולים, מרבי מכלוף אלעסרי (המכונה 'ל־חֶזֶן יָלוּ') ודודי הרב אברהם חמו זכר צדיקים לברכה,¹² שהיו מקרי הדרדקי שלי, ו־Monsieur Levy Elysee, שהיה המחנך שלי בבית הספר היסודי באליאנס בריש,¹³ דרך רבותי הדגולים בישיבת בית דוד בצפון, הרב דוד עובדיה והרב ישועה ממן זצ"ל, וייבדלו לחיים ארוכים רבי מכלוף שניאור והרב שמעון ויזמן, והמורים ללימודים כלליים Monsieur Hamou ו־Monsieur Elbaz ועוד, ואחר כך ברבאט הפילוסוף Monsieur Zacklad ורבי דוד אוחנונה ומר בלחסן, ועוד, ועד מורי באוניברסיטה שמקצתם הזכרתי.

אני מלא שבח והלל למי שכיוון את דרכי והפגיש אותי עם האנשים המדהימים הללו. כשנכנסתי לאוניברסיטה היא הייתה הבית השני שלי. לימים היא נעשתה הבית הראשון שלי... במושגים של פועלים רגילים, אדם הולך לעבודה בין שמונה לארבע. לפי שלא היה לי זמן לנשום כל תקופת שירותי באוניברסיטה אפשר לומר שעבדתי מסביב לשעון. אכן עבדתי באופן מאוד אינטנסיבי, אבל לא היה לי רגע דל. זו הייתה חוויה אינטלקטואלית מתמשכת. והיו לי גם חוויות מרגשות ביותר במהלך הדרך. על פי העיקרון של "דור דור ודורשיו", אני מקווה שהצלחתי גם אני להנחיל לדורות הצעירים משהו ממה שספגתי בדורי.

לקראת סיום, אני מבקש לציין תופעה חשובה, ולא מובנת מאליה, שהייתה נחלת בני דורי: זכינו שבחוג שלנו ישררו אהבה ואחוה ושלוש ורעות, קדמה ושגשוג, בוודאי במידה רבה יותר ממה ששרר בחוגים אחרים או בדורות קודמים. אני רוצה לאחל גם למורי הדור הזה ולמורותיו שישכנו ביניהם אהבה ואחוה, שלום ורעות, וממילא קדמה ושגשוג.

לבסוף, הכרת הטוב מגיעה כמובן להורי דוד ממן ז"ל ותיבדל לחיים ארוכים שמחה ממן לבית חמו, שגידלו אותי לאהבת הלימוד. מרגלא בפומיה של אבא ז"ל שבילדותי היה משנן באוזניי: "אני גדלתי בר. אתה תלמד". הכרת הטוב מגיעה גם לרעייתי רחל שאפשרה לי להתמסר לעבודת המחקר, ולבנותי היקרות. בתחילת

12 ראו עליהם ממן, איגרת.

13 ראו 171 p. IV, *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, Leiden 2010, "Rich (Morocco)".

התקופה שבה עבדתי באופן אינטנסיבי בפרויקט פרידברג לגניזה (מראשית שנת 2000), היו מקרינים בארץ את הסרט 'אבא גנוב'. על אותו משקל הן היו מכנות אותי 'אבא גנוז'... תודה לכל משפחתי הברוכה. ושוב אני מודה למורי, לעמיתיי ולחברי שטרחו ועמלו הרבה להצלחת היום הזה ולאורחים שטרחו לבוא מקרוב ומרחוק. וברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה.

רשימת הקיצורים

ממן, איגרת = אהרן ממן, "איגרת מרבי מכלוף אלעסרי ז"ל רב העיר ריש", עיונים בתרבותם של יהודי צפון-אפריקה: כתבים מוהדרים ומוערים, בעריכת מ' בר-אשר וס' פראד, ירושלים וניו הייבן תשע"ה, עמ' 179-188